

УДК 37.015.311

А. В. ТКАЧЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава

КАТЕГОРІАЛЬНИЙ СТАТУС ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ»

У статті представлена спроба аналізу поняття професійного розвитку особистості із загальнокатегоріальних і психолого-педагогічних позицій. Категоріальний статус даного поняття уточнюється через розкриття його категоріальних функцій, онтологічного і психологічного вмісту, підходів до визначення структури і сутності.

Ключові слова: професійний розвиток особистості, професіогенез, професійне становлення, професіоналізація, професіоналізм, категоріальний статус, категоріальні функції.

Постановка проблеми. Професійний розвиток особистості є міждисциплінарним феноменом, проблематика якого одночасно знаходить своє місце як у предметі педагогічного, так і психологічного вивчення. Дослідницька традиція аналізу професіогенетичних явищ на сьогодні виробила досить широке понятійне поле, впорядкування та систематизація якого актуалізується як теоретичними, так і практичними потребами розвитку педагогічної та психологічної науки.

Будь-яке наукове поняття знаходить своє місце у системі науки в результаті тривалого і складного процесу категоризації. Чітке визначення місця і значення поняття «професійний розвиток особистості» в системі наукових категорій таких галузей знання, як психологія і педагогіка, сьогодні має не лише теоретичне, але й прагматичне значення.

Поняття професійного розвитку, як особливо важливого змісту особистісного становлення і самореалізації є точкою перетину таких наукових галузей, як психологія, педагогіка, соціологія, акмеологія, філософія тощо. Подібна міждисциплінарність, що призводить до появи великої кількості дефініцій, висуває необхідність ретельного категоріального аналізу.

Проблема ускладнюється ще й тим, що наука досі не виробила єдиної універсальної категорії, яка б найбільш точно і повно відображала дане коло явищ. Сучасні дослідження оперують розмаїттям термінів, міра синонімічності яких авторами вважається відносно високою: професійний розвиток, особистісно-професійний розвиток, професійне становлення, професіоналізація, розвиток професіонала, становлення професіоналізму, професіогенез тощо. В подальшому ми теж дотримуватимемось цієї точки зору.

Аналіз досліджень і публікацій. Право на присутність у системі наукових категорій поняття професійного розвитку особистості ґрунтується на тривалій дослідницькій традиції. Теоретичні підвалини для розгляду процесу становлення людини-професіонала як наукового феномену закладені в роботах таких провід-

них представників психологічної науки, як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, О. Асмолов, О. Бодальов, Б. Ломов, А. Маслоу, М. Нечаєв, Г. Суходольський, Дж. Сьюпер, Дж. Холланд, В. Шадриков.

Серед найвідоміших сучасних концепцій професіогенезу (лат. *professio*, від *profiteor* – оголошую своєю справою і грецьк. *genesis* – походження, виникнення), характерною методологічною основою для яких послужили суб'єктний і особистісно-діяльнісний підходи, є теорії Е. Зеєра, Є. Клімова, А. Маркової, Г. Нікіфорова, М. Пряжнікова і О. Пряжнікової, В. Рибалки та інших. Ці дослідники вже тривалий час намагаються сформулювати дефініції, що якомога точніше відображали б об'єктивний аспект змісту даного поняття.

В контексті загальнонаукової тенденції вивчення проблематики професійного розвитку на сьогодні сформувався окремі «фахові» теоретичні і прикладні школи професіогенезу, в межах яких розробляються технології розвитку представників відповідних професійних груп: педагогів (Л. Антропова, Н. Волянук, І. Гончарова, Н. Гузій, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна та ін.); практичних психологів (І. Бондаренко, М. Пов'якель, Т. Сікорська та ін.); операторів (В. Бодров, О. Бокових, В. Вавілов, О. Гордієнко, С. Зінківська, О. Сіваш, В. Тихомиров та ін.); працівників органів внутрішніх справ (А. Дубнякова, Л. Мороз, О. Томилова, О. Хлудова та ін.); лікарів (В. Вербенко, Л. Лебедева та ін.); керівників (Г. Гнеушева, А. Козлова, О. Чирковська та ін.) тощо.

На даний час існують роботи, в яких наводяться спроби систематизації змісту категорії професійного розвитку. Їх автори (В. Бодров, В. Гордієнко і Л. Копець, О. Цільмак та ін.), проводячи категоріальний аналіз, виділяють і описують зміст, соціально-психологічні детермінанти, стадії професіогенезу, пов'язують етапи становлення професіонала з рівнями розвитку його компетентностей, окреслюють особистісну і соціальну професіогенетичну феноменологію взаємодії особистісного і професійного розвитку людини.

Формулювання цілей статті. Складний шлях категоризації будь-якого наукового поняття від простого постулювання (від «постулат») до повноправного місця в певній термінологічній системі передбачає низку інтерпретаційних і доказових процедур, зміст яких сам по собі має безперечну теоретичну цінність. Ми зробили спробу проаналізувати головні тенденції щодо категоризації поняття «професійний розвиток особистості» у системі психолого-педагогічного знання, виокремити феноменологічну полісистемність, функціональність і інтердисциплінарність цього поняття.

Виклад основного матеріалу. Категоризація передбачає аналіз поняття з точки зору його функцій у науковому світогляді: онтологічної (онтологія – вчення про буття, у якому досліджуються загальні основи, принципи буття, його структура та закономірності), гносеологічної (гносеологія – вчення про пізнання), методологічної (методологія – вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності), прогностичної, аксіологічної (аксіологія – наука про цінності). Взаємозв'язок і взаємопроникнення онтологічного, об'єктивного аспекту змісту даного поняття з іншими перерахованими галузями людської свідомості обумовлює виникнення нових аспектів його змісту, а аналіз цієї взаємодії сприяє кращому розумінню його системних характеристик.

Головною функцією поняття професійного розвитку особистості виступає онтологічна: дана категорія своєю появою віддзеркалює певні зміни у об'єктивній дійсності; ці зміни саме і фіксуються дефініцією професійного розвитку. Вже саме поєднання понять «розвиток» і «професійний» породжує уявлення про новий аспект реальності і тим самим створює конкретну пізнавальну цінність. Очевидно, це відбувається в контексті відкритої Кантом однієї з гносеологічних функцій катего-

рій: категорія професійного розвитку здійснює тут *особливу форму синтезу*. Завдяки цій категорії ми отримуємо новий окремих і самостійний предмет наукового вивчення – феномен. Грунтуючись на таких поняттях, як професійна діяльність і професіоналізм, але відокремлюючись від них, поняття професійного розвитку в своєму автономному існуванні ставить нас перед необхідністю, по-перше, актуалізації динамічної і генетичної сутності професіоналізму, по-друге, розгляду професійної діяльності людини як фактора онтогенезу. Окрім того, в процесі аналізу взаємодії змісту поняття професійного розвитку з педагогічними, психологічними, акмеологічними, соціологічними та іншими категоріями проявляються нові аспекти його змісту.

Аналіз методологічної функції поняття професійного розвитку у суспільних галузях знань є необхідним і перспективним із дослідницької точки зору, оскільки воно істотним чином впливає на формування наукової картини світу і, відповідно, – наукових теорій. Синтетичне поняття професійного розвитку створює ґрунт для появи цілого комплексу перспективних напрямків емпіричного і теоретичного пошуку. Саме тут криється і прогностична функція даної категорії, яка полягає в тому, що вона не лише задає певну програму наукових досліджень, але робить можливим передбачення результатів цих досліджень.

Поняття професійного розвитку виконує ще одну важливу категоріальну функцію – аксіологічну, яка полягає в тому, що акцент робиться на цінності людини як суб'єкта професійного розвитку, носія інтелектуального капіталу і вищого рівня компетентності.

Для кращого розуміння сутності даної категорії розглянемо деякі особливості її феноменологічного і термінологічного поля.

Ускладнення і диференціація професіогенезу людини є об'єктивною закономірністю розвитку цивілізації. Це поняття відображає історичну тенденцію переходу людства до стійкого і кваліфікованого розвитку, до нової цивілізації, заснованої на знаннях, пов'язаної з інтенсивною фаховою стратифікацією. Іншими словами, процес особистісного розвитку і становлення професіонала від початківця до творця є залежним від історичного розвитку системи професій як соціального інституту, від існуючих освітніх систем, від соціально-економічних умов здійснення професійної діяльності [4, с. 60]. Чим складніші професійні функції передбачає певний вид людської діяльності, тим складніший і триваліший процес еволюції особистості до стану відповідності цим функціям. Навколо змісту і результату цього процесу і відбувається головна дифініційна творчість авторів монографій і підручників із професійної психології.

Для порівняння ми обрали декілька найбільш цитованих сьогодні визначень даної категорії. А. Галактіонов та В. Вавилов, наприклад, ще у 1992 році запропонували розглядати професіогенез як формування соціальних якостей особистості, які забезпечують задоволення потреб суспільного розвитку на основі високкокваліфікованої праці і загальнолюдських цінностей [3, с. 22].

О. Єрмолаєва, навпаки, намагається розглянути зміст поняття професіогенезу під іншим кутом зору – не як процес, а як систему внутрішніх закономірностей розвитку особистості, що описують професійну динаміку. Завдяки цьому позиція дослідниці так і залишається досить відокремленою у загальній тенденції «процесного» підходу до визначення сутності професіогенезу. Крім того, для неї характерним є те, що вона, представляє професійну динаміку у різних «координатах» – не лише «по вертикалі» (індивідуальне формування професіонала), але й «по горизонталі» (соціальна і галузева структура професій) та по етапах (історичне становлення професійних типів і інститутів), тобто виводячи дане поняття за суто особистісні межі [5, с. 80].

В. Гордієнко і Л. Копець під професіогенезом розуміють розвиток особистості, зміни і перетворення її психологічної структури, зумовлені засвоєнням і здійсненням професійної діяльності, метою якого є формування особистості професіонала як суб'єкта, що повинен самостійно і якісно виконувати професійні функції з оптимальними психологічними затратами [4, с. 60]. Хоча ми знову бачимо традиційний «процесний» підхід, але, на відміну від визначення А. Галактіонова та В. Вавилова, тут уже мова йде про формування не окремих якостей, а особистості в цілому, проте не акцентується увага на суспільному аспекті даного явища.

Е. Зеєр розглядає процес професійного розвитку у двох площинах – особистісній і суб'єктній, використовуючи при цьому два близьких за змістом терміни: професійне становлення особистості і професійне становлення суб'єкта діяльності, визначаючи перший із них як процес прогресивної зміни особистості під дією соціальних впливів, професійної діяльності і власної активності, спрямованої на самовдосконалення і самоздійснення. Професійне ж становлення людини як суб'єкта діяльності, тобто «рух особистості в просторі і часі професійної праці», на його думку – це частина онтогенезу, безпосередньо пов'язана з професійною діяльністю. Разом із тим, автор скаржиться на те, що саме поняття «професійне становлення особистості» ще не набуло в психології відповідного статусу [6]. Твердження про прогресивний характер професійного розвитку особистості поділяється, однак, не всіма дослідниками – на думку деяких учених, професійний розвиток – це доволі складний процес, що має циклічний характер, протягом якого людина не лише вдосконалює свої знання, уміння і навички, розвиває професійні здібності, але може й відчувати негативний вплив професії [9, с. 249].

Підняту Е. Зеєром важливу тему самодетермінації як одного із чинників професіогенезу продовжує також і Л. Мороз. Однак у змісті професіогенезу він вбачає не лише складний багатоплановий процес розвитку та саморозвитку особистості в навчальній та професійній діяльності, але одночасно і процес становлення компетентного суб'єкта професійної діяльності [8, с. 12].

На важливу особливість професійного розвитку особистості вказує А. Маркова, яка поряд з появою у психіці людини її нових якостей професіонала та оволодінням людиною новими професійно важливими якостями ставить зміну співвідношення професійно важливих якостей, що склалися раніше [7].

Спираючись на визначення А. Галактіонова та В. Вавилова, В. Бодров робить аналіз самого поняття професіогенезу. Він пояснює, що цей термін наповнений уявленнями, отриманими на підставі вивчення закономірностей, соціального і психологічного розвитку суб'єкта діяльності на етапах професійного шляху. Крім того, поняття «професіогенез» передбачає можливість активного управління процесом професіоналізації. Найголовнішим же вважається те, що підхід, заснований на понятті професіогенезу, має орієнтуватися не лише на вивчення особливостей розвитку професіонала, але і на психологічний аналіз існуючих видів діяльності, регуляторних механізмів процесів адаптації індивіда до цієї діяльності, взаємоузгодження ресурсних можливостей людини і професійних вимог [1].

У публікаціях спостерігаються різні підходи до визначення змісту поняття професійного розвитку. Об'єм категорії професіогенезу деякі автори значно розширюють, виводячи перелік описаних ним явищ за межі суто персоналістичного рівня. На їх думку, професіогенез, окрім традиційного позначення процесу розвитку людини як професіонала, це: а) виникнення і розвиток системи професій як соціального інституту і процес формування історичних типів професіоналів (історичний професіогенез); б) динаміка професійної діяльності індивідів та професійних груп при зміні соціально-економічних умов (соціально-економічний професіогенез); в) зміни

професійної діяльності та професіоналів під впливом нових технологій, у тому числі інформаційних (інформаційно-технологічний професіогенез) [4, с. 60].

Іноді один лише історичний зміст поняття автори екстраполюють на весь обсяг категорії професійного розвитку. Так, В. А. Вавилов і В. В. Вавилов визначають професіогенез як процес професіоналізації суспільства, що історично розвивається й характеризується: а) вдосконаленням якості професійної праці, її безпеки, ефективності, екологічності і психологічної привабливості; б) суспільним визнанням статусу професіонала як фахівця вищого рівня майстерності, орієнтованого на повне задоволення потреб споживача; в) затвердженням професії як соціального інституту, відповідального за: 1) систематизацію практичного досвіду для наукового осмислення професійної праці як духовного творіння; 2) поширення кращих зразків праці (у тому числі професійних прийомів і прогресивних технік) для перманентного підйому загального рівня професійної майстерності; 3) накопичення і розвитку спеціальних знань для їх передачі наступному поколінню; 4) збереження морально-етичних цінностей праці для формування професійної етики суспільного служіння [2]. Як бачимо, при такому суспільно-історичному підході взагалі окремо не акцентується увага на індивідуальному розвитку, натомість ясно проступають філософсько-етичні і соціологічні аспекти.

У процесі аналізу взаємодії поняття професійного розвитку з категоріями психологічної науки виявляється цілий комплекс нових аспектів його змісту. Передусім, майже загальноприйнятим серед психологів є те, що професійне становлення триває впродовж усього періоду професійної діяльності людини, навіть від моменту початку формування професійних намірів і до завершення активної професійної діяльності. У той час, як більшість дослідників ототожнюють поняття професіоналізації і професійного розвитку, у деяких роботах професійний розвиток розглядається лише як частка процесу професіоналізації, із якого випадає стадія пошуку і вибору професії [9, с. 249].

Спроби структурування цілісного процесу професійного розвитку становлять окремий інтерес. Так, О. Єрмолаєва виділяє два умовні напрямки професіогенезу:

1) створення людиною внутрішніх засобів професійної діяльності: багатоканальний процес формування спеціальних знань, умінь і навичок, необхідних і достатніх у певній предметній сфері, у ході якої відбувається розширення інформаційно-психологічного простору професіонала і поетапна структурна зміна особистості, що підвищує її автономність при вирішенні професійних завдань;

2) формування зовнішніх засобів професійної діяльності, що передбачає процес накопичення фіксованих знань і соціальних регуляторів у певному професійному співтоваристві, розвиток матеріальних засобів праці у відповідній предметній області, пов'язане з забезпеченням матеріального простору професії [5, с. 84].

У роботах учених достатньо добре представлена і широка категоріальна периферія поняття професійного розвитку, що характеризує особливості його перебігу, результативність, змістовні аспекти: професійна ідентичність, негативний професіогенез, професійна компетентність, професійний тип особистості, професійне акме тощо. Для прикладу наведемо досить типові визначення лише трьох понять, що описують результативність – професіонал, професіоналізм і професійна зрілість.

В. Гордієнко і Л. Копець розглядають професіонала як соціально компетентну, психологічно зрілу особистість, що відзначається високою професійною майстерністю, яка визначає її спосіб життя, має особливий, професійно орієнтований, відповідальний світогляд і почуття професійної спільноти. Професіоналізм же як результат професіогенезу, на їх думку – це інтегративна характеристика професійно зрілої особистості як суб'єкта діяльності, спілкування, праці [4, с. 60]. А. Галактіонов

та В. Вавилов дещо розширюють це поняття – це не лише висококваліфікована праця, але й особливий світогляд і якісно інший спосіб життя [3, с. 22].

Із поняттям професіоналізму пов'язане поняття професійної зрілості, до змісту якого В. Гордієнко і Л. Копець включають: соціальну зрілість (володіння правовими нормами, засобами спільної професійної діяльності, прийнятими в суспільстві прийомами професійного спілкування тощо); особистісну зрілість (володіння засобами самовираження і саморозвитку, засобами протидії професійним деформаціям особистості); діяльнісну зрілість (володіння на високому рівні професійною діяльністю, засобами самореалізації і саморозвитку особистості в межах професії, здатність до творчих проявів своєї індивідуальності) [4, с. 60].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Представлений матеріал, зрозуміло, не охоплює великого розмаїття підходів до інтерпретації того складного феномену, що являє собою розвиток людини як суб'єкта праці. Але ми ясно бачимо широту і багатошаровість категоріального наповнення даного поняття. У дефініціях досить помітним виступає суспільний контекст даного явища: його соціальна обумовленість, суспільно-історичні функції і детермінанти. Так само майже загальною тенденцією у визначенні сутності професіогенезу виступає його системноособистісний і інтегративний характер: розвиваються не окремі якості індивіда, а особистість у цілому. Діяльнісний характер професійного розвитку теж є об'єднуючою ознакою багатьох підходів: діяльність бачиться у умовою, і критерієм і результатом професіоналізації людини. Своєрідним рефреном також у визначеннях різних авторів звучать активність і самодетермінація як головні рушійні сили професіогенезу.

Із вищевикладеного можна зробити висновок: поняття «професійний розвиток особистості» є полідисциплінарною категорією, процес становлення категоріального статусу якої ще триває. Подальші інтер- і інтрадисциплінарні пошуки в контексті розробки і уточнення категоріальних ознак даного поняття допоможуть реалізувати в більш повному обсязі і його гносеологічні та методологічні функції, що сприятиме прогресу таких галузей науки, як професійні психологія і педагогіка.

Список використаної літератури

1. Бодров В. А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы / В. А. Бодров. – М.: Институт психологии РАН, 2006, – 623 с.
2. Вавилов В. А., Вавилов В. В. Психологическая проблематика субъекта в теории профессиогенеза. – Режим доступу: <http://www.ipras.ru/conf/vavil.htm>
3. Галактионов А. И. Анализ и организация операторской деятельности / А. И. Галактионов, В. А. Вавилов // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 3. – С. 14-23.
4. Гордієнко В. І. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасній психології / В. І. Гордієнко, Л. В. Копець // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Соціол. науки. – Т. 20. – 2002. – С. 59-64.
5. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 1998. – №4. – С. 80-87.
6. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – М.: Академический проект, Деловая книга, 2003. – 336 с. – Режим доступу: <http://bookw.narod.ru/zeer.htm>
7. Маркова А. К. Становление и развитие профессионала в ходе обучения. ПрофорIENTATION. Профессиональное образование, профессиональное обучение. – Режим доступу: <http://psychological.usoz.ua/publ/56-1-0-123>
8. Мороз Л. І. Теоретичні та прикладні засади професійно-психологічного тренінгу працівників органів внутрішніх справ України: автореф. дис. ... доктора психол. наук: 19.00.06 «Юридична психологія» / Мороз Людмила Іванівна. – К., 2008. – 37 с.
9. Психология труда: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности 031000 «Педагогика и психология» / [А. В. Карпов и др.]; под ред. проф. А. В. Карпова. – М.: Владос-Пресс, 2005. – 350 с.

А. В. Ткаченко

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, Полтава

КАТЕГОРИАЛЬНЫЙ СТАТУС ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ»

В статье представлена попытка анализа понятия профессионального развития личности с общекатегориальных и психолого-педагогических позиций. Категориальный статус данного понятия уточняется через раскрытие его категориальных функций, онтологического и психологического содержания, подходов к определению структуры и сущности.

Ключевые слова: профессиональное развитие личности, профессиогенез, профессиональное становление, профессионализация, профессионализм, категориальный статус, категориальные функции.

A. V. Tkachenko,

Poltava Korolenko national pedagogical university, Poltava

CATEGORIAL STATUS OF THE NOTION "PROFESSIONAL PERSONALITY DEVELOPMENT"

The article represents an attempt of the analysis of the notion professional personality development from categorical, psychological, and pedagogical positions. Categorical status of the represented notion is specialized through the revealing of its categorical functions, ontological and psychological context, different ways of defining its structure and essence.

Key words: professional personality development, professiogenesis, professional formation, professionalization, professionalism, categorical status, categorical functions.